

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ULUSLARARASI BİRİNCİ İSLAM ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU

(Tebliğ ve Müzakereler)

First International Symposium
on
Islamic Studies

16 - 18 Eylül / September, 1985

İZMİR

ANADOLU SELÇUKLULARI, BEYLİKLER VE OSMANLI DÖNEMİ DÜŞÜNCE TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

Doç. Dr. Ahmet Yaşar OCAK

Bilindiği gibi, Avrupa'da Şarkiyat çalışmalarının başlangıcı XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanır. İslâm ilim ve fikir tarihiyle ilgili araştırmaların başlangıcını da bu tarihlere kadar götürmek mümkündür. Fakat asıl ciddi çalışmaların ancak bir asır sonra, yani XVIII. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilmeye başladığını görürüz. İlk yetişmiş şarkiyat âlimleri, hakikaten takdire şayan bir gayretle bir yandan ana islâmî kaynakların tenkitli metinlerini hazırlarken, bir taraftan da o zamanlar için dikkatlerini çeken konulara dair incelemelerini yayınlamaya başladılar. Bugünkü anlamda ilk derinliğine ilmî araştırmaların ise, ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, kitap ve makaleler halinde yayın sahasına intikal ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Şarkiyatın hangi ne gibi şartlarda, hangi amaçlarla nasıl başlayıp geliştiği, ne gibi metotlar kullandığının ilgi çekici bir tahlili, bilindiği gibi Edward Said'in *Oryantalizm* adlı eserinde gerçekleştirilmiştir¹.

Söz konusu met'n neşirlerinin ve araştırmaların, ilim ve fikir tarihiyle alakalı olanlar da dahil, ilk önce tabii olarak Arap âleminde, sonra da İran sahasında meydana gelmiş literatür üzerinde yapıldığı hemen dikkati çeker. Müslüman Türk dünyası ve en başta da Selçuklu ve Osmanlı devirleri İslâmî kültürü, ilim ve fikir faaliyetleri ve hareketleri, yetişen şahsiyetler, literatür, şarkiyat çalışmalarına XIX. yüzyılın sonlarına kadar pek konu olmamıştır denilebilir. Ancak bu dönemden itibaren müslüman Türk dünyası şarkiyatçıların ilgisini çekmeye başlamış, bir yandan Avrupalı, bir yandan Rus âlimleri bazı çalışmalara girişmişlerdir. Her ne kadar, seyahatnâmeleri istisnâ edersek, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı tarihine ilg. başlamış; Ricaut, Baudier² ve daha bazıları eserlerini kaleme almışlar; XVIII. yüzyılda D'Ohsson³, XIX. yüzyılda Hammer, Iorga⁴ ve daha başkaları Osmanlı tarihine

(1) Edward Said, *Oryantalizm*, çev. N. Uzel, İstanbul 1982.

(2) Michel Baudier, *Histoire Générale de la Religion des Turcs*, Paris 1625; Paul Ricaut, *The Present State of The Ottoman Empire*, London 1662.

(3) Mouradja d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1788-1824. 7 cilt.

(4) J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835-1844, 18 cilt; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reich*, Gotha, 1908-1913, 5. cilt.

dair hacimli eserlerini yayınlamışlarsa da bunların amacının değişik olduğunu kabul etmek icap eder. Bilindiği üzere bu eserler, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, idari ve bir ölçüde de kültürel yapısını Avrupa hükümdarlarına tanıtmaya yönelik, onların bu devletle olan münasebetlerinde kendilerine ışık tutacak çalışmalardır.

Şunu açıkça söylemek gerekir ki, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi ilim ve fikir hayatının ihmali ve asıl büyük çalışmaların Arap ve Fars âlemi üzerinde toplanması, bir bakıma o devirde Avrupa'da Türk dünyasına, özellikle Osmanlılar'a bakış açısından kaynaklanıyordu. Türkler'in kendilerine mahsus bir ilim ve fikir hayatı, sanat ve kültür eserleri ortaya koyabilecekleri pek düşünülüyordu. Batıda günümüzde bile hâla İslam medeniyeti denildiği zaman bazı çevrelerde sâdece Araplar, İranlılar ve kısmen de bu medeniyet dahilinde yaşamış gayri müslimlerden başkasının hatıra gelmemesi, bir anlamda bu söylediğimizin göstergesi sayılabilir.

Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar'da da ciddiye alınması gereken bir ilim ve düşünce hayatı mevcut bulunmuş olduğuna dikkat edilmes', Clément Huart ve Jean Deny gibi âlimlerin, fakat özellikle merhum Fuad Köprülü'nün çalışmalarıyla başlamıştır demek mübâlağalı sayılmamalıdır. Bilhassa F. Köprülü'nün 1919 yılında yayınladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adındaki meşhur eseri, bir kısım şarkiyatçıların nazarlarını müslüman Türkler'e, bu arada da Selçuklu ve Osmanlı kültürüne celbetti. Müslüman Türkler'in kendilerine mahsus bir tasavvuf anlayışına, düşüncesine ve buna paralel olarak da hatırı sayılır bir edebiyata sahip oldukları, Ahmed Yesevî ve Yunus Emre gibi büyük şahıs yetler yetiştirdikleri ortaya çıktı.

Artık batılı şarkiyatçılar Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devirlerindeki fikri hayatı ve hareketleri incelemeye başladılar. Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Mevlevîlik Clément Huart'ın ilg'sini çekti. Kendisi, Mevlevîliğin kaynaklarından Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-Arifîn*'ini *Les Saints des Derviches Tourneurs* adıyla Fransızcaya çevirerek yayınladı ve tarihî kıymetine dair bir de araştırma kaleme aldı⁵. İslâm tasavvufunun ve bilhassa Hallac-ı Mansur'un büyük araştırmacısı Louis Massignon, Türkler'de Hallac'ın etkisini, Bektaşîlik konusunda mutlaka zikretmeliyiz⁷. Memleketimizde ise, A. Gölpınarlı zengin kültürü ve engin bilgisiyle, Köprülü kadar sistemli olmasa bile, Mevle-

(5) Paris 1918-1922. "De la Valeur Historique des Mémoires des Derviches Tourneurs", JA, XIX (1922), ss. 308-317.

(6) *Opéra Minora*, Beyrut 1963, I-III. cilt.

(7) G. Jacob, *Die Bektaschijje in İhrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen*, München, 1909; F.W. Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, çev. R. Hulûsi, İstanbul 1983; J.K. Birge, *The Bektashi Order Derwishes*, London 1937.

vîlik, Bektaşîlik ve Yunus Emre ile ilgili meselelerde hâlâ değerini muhafaza eden ve günümüz araştırmacılarına ışık tutan eserler yazdı; met'n ve tercüme sûretîyle kaynaklar neşretti⁸. Şüphesiz bazı eksiklikler ve bugün için tashihi gereken bir kısım neticeler ihtiva etseler de bugünkü durumumuzu onların artık pek benzeri görülemeyen titiz çalışmalarına borçlu olduğumuz bir gerçektir.

Nihayet zamanımızda Anne Marie Schimmel, H. Joachim Kissling, I. Mélikoff E. de Vitray-Meyerovtich ve adını burada zikredemiyeceğimiz pek çok araştırmacı, cidden büyük ve önemli katkılarıyla bilgilerimizi ve ufkumuzu genişlettiler; hâlen de gerek yayın yapmak, gerekse öğrenci yetiştirmek sûretîyle çalışmalarını sürdürüyorlar.

Bütün bunlara rağmen, yine de belirtmek lâzımdır ki, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı devirleri ilim ve fikir hayatı, düşünce hareketleri, henüz daha üzerinde çalışılacak, aydınlatılmaya veya tashihe muhtaç pek çok önemli mesele ihtiva etmektedir. Biz burada elimizden geldiği nisbette bunlardan bazılarını dikkat çekmek ve halihazır durumlarından bahsetmek istiyoruz.

Söz konusu devirler ilim ve fikir hayatını iyi anlayabilmek ve teşhis edebilmek için, şüphesiz dönemin ilim ve fikir hayatına hâkim iki ana muhitin teşekkül şartlarını, yapısını, bunlara tesir eden âmilleri çok iyi bilmek ve tahlil etmek gerekir. Bahis konusu iki çevre, ülemâ ve onu yetiştiren *medrese* ile, *sûfîler* ve *tekke*'dir.

Anadolu Selçukluları'ndan Osmanlılar'a kadar medresenin fikir temellerini anlayabilmek, ancak Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu XI. yüzyıla kadar inmekle mümkündür. Büyük Selçuklular Mâverâünnehir kıyılarına geldikleri zaman, bir takım siyasî ve kültürel şartlar gereği İslâmiyet'i kabul etmişlerdi. Bu olay, o sıralarda Sünnî İslâm düşüncesinin parlak temsilcilerinden bazılarının yaşadığı bu bölgedeki ilim ve fikir adamlarının öncülüğünde vukû bulmuştur⁹. Bu büyük tarihî hâdise, sâde Büyük Selçuklu tarihini değil, Osmanlılar'a kadar bütün Ön Asya Türk tarihini etkiledi.

Bilindiği üzere, Ehl-i Sünnet doktrininin Büyük Selçuklular'ın güçlü siyasî desteğini sağlaması, ona büyük imkânlar kazandırdı; böylece en olgun ve muhtevâlî yapısına kavuştu. Ancak burada, Ehl-i Sünnet doktrininin, Büyük Selçuklular gibi o devrin Doğu İslâm dünyasında güçlü bir siyasî teşekkül ta-

(8) Msl. bk. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul 1959; Aynı yazar, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961. Metin neşirleri (tercüme olarak): *Mekânib-i Hacı Bektaş-ı Velî (Vilâyetnâme)*, İstanbul 1958; *Dıvan-ı Kebîr*, İstanbul 1957, 4 cilt.

(9) Msl. bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA.

rafından desteklenip karşı fikirler'in eski hareket imkânlarını kaybetmeleri ile, bir müddet sonra statikleşmeğe başlaması arasında bir ilgi bulunup bulunmadığını düşünmek gerekir sanıyoruz .

Her hâlü kârda, Büyük Selçuklular'ın hâkimiyeti altına giren Mâverâünnehir, Horasan ve kısmen Hârezm mıntıkaları, onların sağladıkları imkânlar_a ilk zamanlarda faal ve kuvvetli b'ir ilmî ve fikrî seviye meydana koydu. Bu durumun XIII. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü söylenebilir. Ne olursa olsun, Osmanlılar'ın kuruluş devri de dâhil, Dânişmendliler, Saltuklular, Mengücekliler, Anadolu Selçukluları ve Beylikler devrinde Anadolu'nun il'm ve fikir hayatının iki besleyici kaynağından bir'i, adı geçen mıntikalar oldu. İkincisi ise, Irak, Sûriye, H'caz ve Mısır tarafından oluşturuluyordu.

İşte Anadolu'da il'm ve fikir hayatını temsil eden simalar, önce burarlarda tahsillerini tamamladılar, sonra Anadolu'ya dönerek tedris ve telif faaliyetlerine giriştiler. Gerek derslerinde, gerekse yazdıkları eserlerde, eskiden tahsil gördükleri yerlerdeki ilmî mektepler'in, düşünce akımlarının geniş ölçüde etkisini yansıttılar ve zamanla yeni fikirler geliştirdiler. Riyâzî il'mler, felsefe, mantık, kelâm vb. alanlarda daha çok Mâverâünnehir ve Horasan, dinî il'mlerde ise Irak, Hicaz, Sûriye ve Mısır mekteplerinin etkisini bütün Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde görmek mümkündür. Bilhassa XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilim ve fikir çevrelerinde Fahrüddin Râzî (öl. 1209) mektebinin etkisi büyük oldu. Molla Fenârî'den (öl. 1431) İbn Kemal (öl. 1536) ve Ebussuûd Efendi (öl. 1574)'ye kadar pek çok Osmanlı Ülemâsı bu mektebin mensubu id'. Özellikle son ikisi vasıtasıyla bu mektebin Osmanlı devlet politikasında geniş ölçüde etkili olduğunu söylemek ve bu hususu hiç gözden uzak tutmamak icap eder.

İşte kanaatimizce, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlılar zamandaki il'm ve fikir hayatını bu çerçevede ele almak lâzımdır. Ama doğrusunu söylemek gerekirse, söz konusu üç devir ilim ve fikir hayatına dair, Osmanlı dönemine ait yayınlanmamış bir kaç doktora tezinin dışında, ne tek tek monografilere, ne de tahlilî ve terki'bî eserlere sahibiz. Anadolu Selçukluları için Mevlânâ hakkında yazılanlarla, Osmanlılar için ise merhum İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı* adındaki eseriyle yetinmek zorundayız. Biraz da Kâtip Çelebi'yi tanıyoruz. Ama isimlerini en çok duyduğumuz İbn Kemal ve Ebussuud Efendi hakkında bile doğru dürüst bir monograf'ye sahip değiliz. Böyle olunca da, bu üç devrin ilim ve fikir mahsullerinin değerini, katkılarını ve g'snel İslâm ilim ve fikir tarihindeki yerini de tesbit edip ortaya koymaktan henüz çok uzağız.

Oysa bu sâha araştırılmaya muhtaç pek çok konuyu ve meseleyi ihtiva ediyor. Örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *Zendeka ve ilhad hareketleri* meselesini zikredebiliriz. XV.yüzyılın ilk çeyreğinden XVII. yüzyılın or-

olarına kadar geniş bir zaman dilimi içinde kendini sergileyen bu hareketin, Şeyh Bedreddin Mahmud'un büyük ölçüde tesirini taşıdığı sezilebiliyor. Şeyh Bedreddin isyanının siyasi ve sosyal cephesi oldukça iyi bilinmekle beraber¹⁰, İslâmî konulardaki fikirleri henüz tam sıhhatle aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Halbuki onun fikirlerinin ikiyüz yıllık bir zaman dilimi içinde Osmanlı ilim çevrelerinde, ulûhiyet kavramı, âhiret hayatı, diğer bazı iman esasları ve ibadetler konusunda meydana gelep sapma hareketlerindeki etkisinin oldukça kuvvetli olduğunu kaynaklardan çıkarmak mümkün görünüyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda *Zendeka ve İlhâd* meselesi, üstelik sosyal tarih açısından da mühim bir hâdise olması itibariyle bilhassa araştırılmağa değerdir. Şeyh Bedreddin'in İslâm hukukuna da değişik yaklaşımlarının bulunduğu kabaca bilinirse de, henüz bu konu bizzat eserlerine dayanarak tahlilî bir araştırmayla meydana çıkarılmamıştır.

Aynı şekile, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda tâbir câizse Ibn Teymiyye'cî'nin yeni bir yorumcusu olan ve bugün, sanıldığından daha mühim roller oynamış bir fikir akımı olduğu intibamı veren Birgivî hareketi, henüz yayınlanmamış bir doktora tezi dışında¹¹ daha başka ve muhtelif cephelerden araştırmalara ihtiyaç göstermektedir. Çünkü memleketimizde bugün de bu hareketin tesirleri devam etmektedir. Birgivî hareketinin XVII. yüzyıl da saptırılmış bir devamı gibi görünen Kadızâdeliler hareketi de, yine yayınlanmamış bir tezin dışında,¹² iyice aydınlatılması gereken bir meseledir.

Ayrıca, Osmanlı medreseeleri ve ilim hayatında XVII. yüzyıldan itibaren görüldüğü söylenen bozulma ve gerilemenin halâ sağlam ve müdellel bir izahı yapılmış olmadığı gibi, bütün söylenenler hep birbirinin tekrarı olan genel bir takım faraziyelerden ibarettir. Şüphesiz bu mühim meselenin de, genelde XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan Osmanlı siyâsî, idarî, sosyal ve ekonomik çözülme süreciyle birlikte mütâlaa edilmesi gerekir.

Burada şahsen çok önemli gördüğümüz değişik mâhiyette bir meseleyi daha bahis konusu etmek istiyoruz: Bugün Türkiye'yi hem siyasi, hem de sosyal ve bilhassa kültürel bakımdan önemli problemlerle karşı karşıya bırakan Sünnî ve Kızılbaş çevreler arasındaki kopukluk meselesi. Kökler: XVI.

(10) Msl. bk. F. Babinger, "Schejn Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simav", *Der Islam*, XI (1921), ss. 1-106; Ş. Yalçınkaya, *Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1922; A. Gölpınarlı, *Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1966; Nedim Filipoviç, *Princ Musa i Şejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.

(11) E. Yüksel, *Les Idées Religieuses et Politiques de Mehmed al-Birkéwi*, Paris 1972, basılmamış doktora tezi.

(12) Söz konusu tez Necati Öztürk tarafından yapılmış olup henüz nüshası görülebilmiş değildir. Ancak tez 1931 Haziran'ında Edinburg'ta tamamlanmış olup bir nüshası British Library Lending Division Thesis Section'da bulunmaktadır.

yüzyıl başlarına dayanan bu vâkıanın, Safevîler'in Osmanlı topraklarında başlattığı yoğun propaganda ile gelişen siyâsî cephesi, yerli ve yabancı tarihçilerin kıymetli araştırmaları sâyesinde bugün oldukça iyi bilinmektedir.¹⁸ Ama sosyal ve kültürel yanı, inançlara taalluk eden tarafı henüz aynı derecede iyi bilinmemektedir. Türkiye tarihinde ilk defa iki kesimin XVI. yüzyılın başlarında bu ölçüde birbirinden kopmasını gerektiren siyâsî âmillerin dışında, başka neler devreye girmiştir? Safevî propagandasının Anadolu'daki Kızılbaş zümrelere taşıdığı kültür ve inanç muhtevâsı nelerden oluşmaktadır, vâsıtaları, metodu, mâhiyeti ne olmuştur? Ne gibi tesirler hâsıl etmiştir? Osmanlı merkezî hükümetinin bu mühim vâkıadaki tavrı, rolü ve tedbirleri ne olmuştur? Bunlarda hatâ yapılmış mıdır? İşte bunlar söz konusu meselenin halli için cevapları mutlaka verilmesi gereken sorulardan bazılarıdır. Bu hususta, E. Ruhi Fığlalı gibi zaman zaman değerli katkılarda bulunan araştırmacılar vardır, ama bizim için hayatî öneme sahip bu meselenin çözümü için daha fazla araştırmacıya ve çalışmaya ihtiyacımız vardır. Oysa bu sâhada şu anda çalışanların sayısı parmakla sayılacak kadardır.

Tasavvufî düşünce ve hareketler konusuna gelince, şu son yıllarda memleketimizde yayınlanan tarikatlar yahut şeyhlerinin biyografileriyle alâkah, yetersiz, sathî, derleme monografileri bah's konusu etmezsek, yurt içinde ve dışında yapılmış olup pek azı yayınlanmış tezlerin hâricinde, Anadolu Selçukluları'ndan Osmanlılar'a kadar Türk tasavvuf düşüncesi ve hareketleri de aynı ihmâle mâruzdur. Halbuki Anadolu'da gelişen Türk tasavvufu ve buna bağlı hareketler, Türk kültürüne uygun ve Türk halkının sosyal yapısının hâsıl ettiği, kendine mahsus bir gelişme süreci ve tezâhürü sergilemiştir. Bunun başlangıcını ve eski Türk kültürüyle ilg'sini vaktiyle merhum Köprülü vukfla tesbit etmiş, yukarıda adı geçen temel eserinde ve öteki araştırmalarında açığa çıkarmıştır. Şüphesiz bugün onun vardığı bazı neticeler yeniden gözden geçirilmeğe, hipotezleri tenkide muhtaç olabilir. Ama onun Türk tasavvuf tarihini bilinmezlik dünyasından çıkararak kişî olduğunda kimsenin şüphesi yoktur.

Tıpkı Türk ilim hayatında olduğu gibi, Türk tasavvufî düşüncesinin yapısını ve gelişme istikametini doğru anlayabilmek için de, Büyük Selçuklular devrine g'irmek gerekir. Çünkü sonraki bütün gelişmelerde etkili olan faktörlerden biri bu devirde devreye girmiştir. Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet doktriniyle temasa gelen Büyük Selçuklular, Horasan'a geldikleri zaman da, eski İran kültürünün en canlı ocağı olan bu bölgede gelişen bir tasavvuf

(13) Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden..." *Der Islam*, XLI (1969), ss. 95-223; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safaviden im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1970; J.-L. Bacqué-Grammont, *Ottomans et Safavides au temps de Şâh İsmail*, Paris 1980, basılmamış doktora tezi. U

akımıyla karşılaştılar. *Melâmetîlik* adıyla bilinmekte olup tasavvufu estetik bir anlayışla yorumlayan bu mektep, X. yüzyılda tasavvufî tefekküre yeni bir boyut kazandırdı. İşte Büyük Selçuklular ozaman bu mekteb'in ileri gelen temsilcileriyle işbirliği kurdular. Ahmed Yasevî'nin bu mektep mensuplarından biri olduğu, Mâverâünnehir'deki Türkler arasında bu mekteb'in yorumundan geçen bir müslümanlık anlayışını yaydığı, gözden uzak tutulmaması gereken son derece ehemmiyetli bir noktadır.

Horasan Melâmet mektebi o ölçüde Türk tasavvufunu etkiledi ki, XVI. yüzyılda b'le Osmanlı topraklarında hâlâ *Horasan Erenleri* tâbiri kullanılıyordu. Böylece bu tâb'r, XIII. yüzyıldan itibaren tam dört asır boyunca Türk tasavvuf anlayışının sembolü oldu.

Anadolu Selçukluları iktidarının doruk noktasına vardığı XIII. yüzyılın ilk yarısı, Moğol istilâsından önce ve o esnâda Anadolu'ya gelen Horasan mektebi mensuplarının faaliyet gösterdikleri bir döneme tekabül eder. Sühreverdîlik, Kübrevîlik ve Kalenderîlik gibi Melâmet menşe'li tarikatların mensupları olarak Anadolu'ya gelen Fahreddin-i Irâkî (öl. 1258), Evhadeddin-i Kirmânî (öl. 1237), Bahâeddin Veled (öl. 1228), Burhâneddin-i Tirmizî (öl. 1240) ve Şems-i Tebrizî (öl. 1247) gibi şahsiyetler, bu ülkede hareketli, renkli ve kaliteli bir fikir ortamı oluşturdular; eserler yazıp müridler yetiştirdiler. Bunlara, vahded-i vücud anlayışını sistemli bir şekilde işleyerek tasavvufa peyeni bir istikamet veren Muhyiddin-i Arabî'yi (öl. 1241) ve takipçisi Sadreddin-i Konevî'yi (öl. 1274) ve faaliyetlerini mutlaka eklemelidir.

Böylece Anadolu, XIII. yüzyılda bu sonuncuların ve mensuplarının temsil ettikleri ahlâkçı mekteple birincilerin ve çevrelerinin meydana getirdiği estetikçi mektebin yeni sentezler doğuracağı bir alt yapı oluşturdu. Bu sentezler, Mevlânâ, Hacı Bektaş, Ahî Evran, Yunus Emre ve daha başkaları tarafından gerçekleştirildi. Kanaatimizce bu kişileri ve düşüncelerini, yaptıklarını, bu alt yapıyı kavramadan ve hesaba katmadan anlamaya çalışmak, anlatmaya uğraşmak boşuna olur. Söylenenler ve yazılanlar satıfda kalır. Nitekim biz, XIII. yüzyıl Anadolu'sundaki bu oluşumu pek fazla b'lemiyoruz. A. Gölpınarlı, Bediuzzaman Firuzanfer, E. de Vitray-Meyerovitch ve Prof. Zaika'nın Mevlânâ ve Mevlevîlik; Osman Yahya ve bizde Nihat Keklik'in Muhyiddin-i Arabî hakkındaki önemli çalışmaları büyük bir boşluğu doldurmakla beraber, gerek Muhy'ddin-i Arabî ve Mevlânâ'nın Osmanlı dönemindeki tesirleri, gerekse Mevlevîlik ve Bektâşîliğin bu devirdeki gelişimi, sosyal ve kültürel durumları, toplumdaki rolleri, henüz araştırılmayı bekleyen konulardır. Bilhassa Muhyiddin-i Arabî'nin etkilerinin, günümüzde hâlâ geçerli olduğu hesaba katılırsa, iyi bilinmesi lâzımdır. Çünkü aleyhindeki bütün düşüncelere rağmen o, halkımız arasında dahi tanınıp sevilen, hürmet beslenen nâdir mutasavvıflardan biridir.

Bir başka mesle de, hem Anadolu Selçukluları, hem de Osmanlılar zamanında önemli bir varlık gösteren, sâde tasavvuf kaynaklarında değil, resmî vakayinâmelerde ve devlet belgelerinde kendinden sık sık bahsettiren, pek çok halk hareketinde payı bulunan, Melâmetiye menşe'li Kalenderîye tarikatıdır. Anadolu Selçukluları zamanında hayli faal olup muhtelif sosyal tabakalardan mensupları bulunan bu tarikatın, Anadolu'daki inkişafı, bir hayli ilgi çekicidir. Osmanlı devrinde Kalenderîler, değişik isimlerle anılan mese-lâ Torlaklar, Işıklar, Câmîler, Şemsîler vs. gibi alt gruplar meydana getirmiş olup bazı anarşik olaylara karışmışlar veya bizzat sebep olmuşlardır. Bilhas-sa Osmanlı devrinde Anadolu ve Rumeli'de vukû bulan bütün Sünnîlik dışı cereyenlerde bunların katkısını görüyoruz. Bu itibarla, bu tarikatın dikkatle incelenerek coğrafi dağılımı, âdet ve inançları, siyâsî, sosyal ve kültürel yönlerinin ortaya konulması, Türkiye din tarihinin bazı meselelerini halledecektir kanaatindeyiz.

Burada son olarak bir meseleden daha bahsetmek istiyoruz: Kanunî'nin ilk saltanat yıllarında başlayıp XVII. asrın ortalarına kadar süren, yine Melâmet kaynaklı bir hareket dikkati çeker ki, buna *Melâmî* veya *Hamzavî hareketi* diyoruz. Bu devirde, aşırı yorumlanmış bir vahdet-i vücud meselesi etrafında hayli gürültüler kopmuş, devlet meseleye el koymak durumunda kalmıştır. Pek çok mensubunun hayatına malolan bu hareketin, A. Gölpınarlı'nın *Melâmîlik ve Melâmîler* adındaki tanınmış eserine rağmen daha aydınlığa kavuşturulacak tarafları çoktur. Çünkü meselenin tasavvufî boyutu kadar sosyal boyutları da hayli önem arz etmektedir. Ancak arşiv belgelerine dayanarak yapılacak derinlemesine bir incelemenin bu hareketin mâhiyetini tam olarak açığa çıkaracağını ümit ediyoruz.

Buraya kadar kısaca bah's konusu etmeye çalıştığımız ve ancak kendimize göre belli başlılarını zikredebildiğimiz şu meseleler açıkça gösteriyor ki, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemi düşünce hayatı, henüz yeterince tanımadığımız, bunun için de genel İslâm düşünce tarihindeki yerini lâıyıkıyla değerlendiremediğimiz önemli ve zor bir inceleme alanı olarak önümüzde durmakta ve araştırmacılarını beklemektedir.